



ЄВРОПЕЙСЬКЕ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ:
ЛІТЕРАТУРНИЙ
ФЛОРИЛЕГІУМ



Упорядник
Борис Щавурський

Пропонована хрестоматія знайомить читача із найважливішими творами європейської середньовічної літератури. Значна частина презентованих у ній текстів публікується вперше, зокрема йдеться про цілий пласт літератури, написаної староісландською, старонорвезькою, староанглійською, латинською та іншими давніми мовами. Окремо слід сказати і про надзвичайно розмаїту жанрову палітру цього «середньовічного флорилегіуму», де латиномовні релігійні гімни чи гельські молитви сусідять із не надто побожною поезією вагантів, рунічні поеми із французькими фабльо, а героїчні саги — із поезією міннезангу чи куртуазним романом. Сподіваємося, що це ошатне і багато ілюстроване видання стане подією для усіх поціновувачів літературних старожитностей.

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.*

«Навчальна книга – Богдан», просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, Україна, 46002. «Навчальна книга – Богдан», а/с 529, м. Тернопіль, Україна, 46008.

У випадку побажань та претензій звертатися:
т/ф (0352) 520 607; 520 548 office@bohdan-books.com

Інтернет-магазин «НК-Богдан»:
www.bohdan-books.com mail@bohdan-books.com
т. (0352) 519 797, (067) 350 1870, (066) 727 1762
Електронні книги: www.bohdan-digital.com

Гуртові продажі: т/ф (0352) 430 046, (050) 338 4520
м. Київ, просп. Гагаріна, 27: т/ф (044) 296 8956; (095) 808 3279,
nh-bohdan@ukr.net

Інтернет-магазин «Дім книги»: dk-books.com
т. (067) 350 1467. (099) 434 9947

*Світлій пам'яті
видатного медієвіста і перекладача
Ігоря КАЧУРОВСЬКОГО*

КІЛЬКА СЛІВ ВІД УПОРЯДНИКА

Ні для кого не буде відкриттям, що тисячолітня епоха Середньовіччя зоставила унікальний (і, на жаль, ще малодосліджений українською наукою) слід не тільки в літературі, а й у живописі, архітектурі, скульптурі, тобто в усіх сферах людської культури, визначивши на багато століть наперед шляхи її поступу. «Європейське Середньовіччя: літературний флорилегіум» зорієнтований на з'ясування місця і ролі одного з цих важливих середньовічних культурних аспектів, а саме — художньої літератури.

Унікальність цієї антології, або ж флорилегіуму (з латини *flos* — «квітка» та *legere* — «збирати»; буквально «збір квітів»), насамперед у тому, що на вітчизняних теренах це найповніша антологія літератури цього періоду, тексти у якій подано винятково українською мовою. При цьому очевидно, що за межами даної книжки зостанеться великий пласт значних художніх текстів, які і по сьогодні ще чекають на свого перекладача. Тим часом у тлумачькому шерезі «флорилегіуму» фігурують як визнані корифеї у цій галузі (С. Гординський, М. Рильський, М. Бажан, Ігор Костецький, І. Качуровський, В. Коптілов, А. Перепада, А. Содомора, П. Таращук, М. Стріха), так і перекладачі, які хоч і стали на цю стежу не так давно, але попри те уже можуть називатися майстрами (О. Смольницька, Олена О'Лір, Р. Паранько, Т. Лучук, О. Охріменко, Ілько Біленко-Шумахер, В. Кривоніс, Е. Євтушенко, І. Піговська). Значна частина текстів, презентованих у цій антології, публікується вперше, зокрема йдеться про цілий пласт літератури, написаної давньоісландською, давньоанглійською, давньофранцузькою, латинською та іншими давніми мовами — поезію Целія Седулія і Седулія Скотта, «Про зневагу до світу» Бернарда Клюбійського і саги зі «Старшої Едди» й «Молодшої Едди», «Ісландську рунічну поему» й англійські народні балади, «Англосаксонську рунічну поему» і поему «Король Річард», фарс «Хлопчик і Сліпий» і фавльо «Про селянина, який здобув рай завдяки своїм скаргам». Зрозуміло, що більшість текстів значного обсягу подаються фрагментарно, проте і вони дають змогу висувати про жанрово-стильові особливості того чи іншого твору. Окремо слід сказати і про розмаїту жанрову палітру цього «середньовічного флорилегіуму», де латиномовні релігійні гімни чи гельські молитви сусідять із не надто побожною поезією вагантів, рунічні поеми із французькими фавльо, а героїчні саги — із поезією міннезангу чи куртуазним романом.

Не менш важливим, на нашу думку, є і те, що літературний флорилеґіум доповнений присутньою інформацією про всіх поданих у ній авторів чи анонімні твори, ще й більш од того — завершує книжку інформативна довідка про перекладачів, бо ж саме завдяки їхній праці, «що в творчість перейшла», і став можливим вихід цієї книжки.

Насамкінець будемо сподіватися, що це ошатне і багато ілюстроване видання стане подією для усіх поціновувачів літературних старожитностей і заповнить хоча б частину наявних прогалін у тому надзвичайно широкому в сенсі жанрів, тем і стилів розмаїтті, яке ми означаємо терміном «Література європейського Середньовіччя».

ТИСЯЧА РОКІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Середні віки — довгий та насичений період, який тривав понад тисячу років та охоплював усю християнську Європу — від Ірландії та Ісландії до Литви та Русі. Початком Середніх віків вважається падіння Західної Римської імперії (кінець V ст.), а їхнє завершення ознаменоване винайденням друкарства, Великими географічними відкриттями та початком Реформації (межа XV — XVI ст.). Тисяча років, десятки народів! Але попри всю строка-тість цієї доби (як у географічному, так і в часовому вимірах), можна про-стежити певні культурні та політичні аспекти, які об'єднували, наприклад, франкську державу Меровінгів та Францію Капетингів, англосаксів доби Альфреда Великого й англійців часів Війни Троянд, Іспанію доби облоги Сарагоси та Іспанію доби облоги Гранади — феодальні відносини, зброя та військова тактика, панівна роль Церкви у більшості сфер культурного та політичного життя, особливий статус міст, обмежені уявлення про світ внаслідок браку географічних досліджень тощо.

Стосувалось це і культурного виміру — романська та готична архітек-тура, сакральний живопис, багаторівневий мовний вимір, клерикалізм та ієрархічність суспільства тощо були більшою чи меншою мірою прита-манні цілому середньовічному суспільству. Те саме стосується і літератури: подібний стиль, подібна проблематика, подібні сюжети, подібні цінності... Богословські трактати доби Августина чи Миколая Кузанського, «арту-рівські» легенди Неннія чи Мелорі, Сігурд «Едди» чи Зіґфрід в «Пісні про нібелунгів», сатира в Седулія Скотта чи у Бокаччо, пекло в Кедмона чи Данте — минали століття, а письменники й читачі жили подібними те-мами, описували подібні проблеми та використовували подібні прийоми, а сюжети століттями «кочували» від країни до країни.

Якщо говорити про об'єднанчі засади Середньовіччя, можна виділити три головні моменти, які є типовими та унікальними для середньовічної літератури. Це феодальні відносини, пієтет перед спадщиною Римської Імперії, і головне — надважлива, інколи навіть панівна роль Церкви. Усі ці аспекти, на яких немов на трьох китах стояла середньовічна література, були зумовлені станом, у якому перебувала Західна Європа наприкінці V ст.

Карлики на плечах гігантів

«Ми — карлики, які видерлися на плечі гігантам. Ми бачимо більше не тому, що наш зір гостріший, а тому, що вони підняли нас на свою висоту, додавши нам своєї величі», — ця знаменита фраза належить Бернару Шартрському, французькому клірику та вченому XI-XII ст., який досліджував та коментував праці Платона. І саме Платона та інших античних філософів і мислителів він вважав гігантами.

Подібними думками, ідеями, відчуттями пронизана вся середньовічна культура. Люди Середніх віків жили на уламках античності — як у переносному, так і в буквальному сенсах. У V ст. стара Імперія припинила своє існування, і натомість утворилося декілька ворогуючих держав. Колись Вічний Рим уже кілька разів грабували варвари-германці, не залишалися осторонь і візантійці та лангобарди, що воювали за панування над ним (з відповідними наслідками) впродовж усього VI ст. Подібні процеси відбувались не лише у Римі: франки завойовували римську Галлію, пікти й англосакси — римську Британію, вестготи і вандалі — римську Іспанію й Африку. По всій Західній Європі були знищені міста й вілли, лазні й палаци, театри й цирки. Були зруйновані численні мистецькі пам'ятки, зникали у вогні бібліотеки, занепала інфраструктура, зійшла нанівець система освіти та судочинства. У минулому залишилися часи, коли апостол Павло міг спокійно подорожувати від Єрусалима до Рима, не маючи при собі збройної охорони. Зникла не просто імперія — зник Pax Romana, римський мир, оплот цивілізації, культури, безпеки і справедливості. Зникла ціла система цінностей, оспівана ще Вергілієм:

Інші зуміють ніжніші істоти із міді кувати;
Вірю, що з мармуру навіть добудуть живії обличчя;
Кращі промовці з них будуть в судах; вони неба кружіння
Циркулем визначать, скажуть, ясным коли сходити зорям.
Запам'ятай, римлянине! Ти владно вестимеш народи.
Будуть мистецтва твої встановляти умови для миру,
Милувать, хто підкоривсь, і мечем підкорять гордовитих».

(«Енеїда», VI, 847-853, пер. М. Білик)

А ще слід врахувати, що Рим, який побачили люди V ст., був геть не тим Римом, у якому жили, наприклад, апостоли Христа. Доба гонінь на християн давно минула, християнство стало офіційною державною релігією (хоча стара язичницька культура зберігала свій вплив), тож ні в кого з мешканців Західної імперії не було причин вважати зниклу державу «імперією зла». Античних богів сприймали єдино як літературних героїв, а грецьких та римських філософів християнські інтелектуали ще у II ст. оголосили «християнами до Христа» — все ж таки вчення про єдиного Бога було загальним місцем і в Сократа, і в Платона, і в Аристотеля, і в стоїків. Якщо почитати, наприклад, бесіди Епіктета, непідготовлений читач може вирішити, що

перед ним моральний трактат якогось святого отця! Ще й більш од того, святий Павло, творець християнського богослов'я, у своїх проповідях та посланнях визнавав, що деякі греки та римляни шанують Істинного Бога, «не знаючи Його». У свідомості людей «старої» культури антична спадщина та християнство переплелись, ставши з часом нероздільними складниками одного культурного коду. І коли справа доходила до місіонерства, то навертаючи язичників, вони долучали їх і до античної спадщини.

Язичницький Рим — християнський Рим

Коли Західна Римська імперія загинула під ударами варварів, нові господарі були зазвичай неписьменними і байдужими до культурних справ, і єдиною установою, яка дбала про високі матерії, лишилася Церква. У монастирях та єпископських резиденціях зберігали та переписували книги, діяли школи. Класичним прикладом у цьому сенсі може стати Віварій — садиба римського аристократа Флавія Кассіодора, яку він перетворив на монастир з бібліотекою та скрипторієм. Майже усі більш-менш освічені люди так чи інак були пов'язані з церковними колами. Щоправда, траплялися окремі державці, які самотужки дбали про освіту та мистецтво (Теодоріх, Карл Великий, Альфред Великий), але вони, по-перше, користали з ресурсів Церкви, а по-друге, таких було обмаль. Приблизно такою ситуація залишалася до XII ст., коли суспільство достатньо розвинулося, щоби започаткувати цілковито світську систему освіти. До цього ж часу саме Церква зберігала та примножувала античну спадщину і водночас намагалась творити щось нове на її фундаменті. Папа Григорій Великий молився, щоб імператор Траян потрапив до раю, святий Колумбан переспівував римського поета Клавдіана та ставив Сократа за взірць християнського мученика, ірландські й італійські ченці сперечались, чи має Земля форму кулі, та перекладали Аристотеля, а писати епіграми та елегії у латинському стилі стало правилом хорошого тону для усіх церковників від Італії до Ірландії. Курйозний момент: під впливом «Енеїди» чимало літописців почало виводити родовід своїх народів від троянців, і навіть Сноррі Стурлусон у «Молодшій Едді» зробив богів Асгарду нащадками троянців! Звісно, ретельніше вивчення античної історії дозволяло побачити Александра Македонського, Юлія Цезаря чи спартанців у не надто прийнятному для християн вигляді — як розпусників, завойовників, жорстоких рабовласників. Претензії з приводу невідповідності християнській моралі можна було висунути і Платонові, проте на тому рівні, на якому освіта перебувала в добу Середньовіччя, подібні виклади залишалися прерогативою небагатых інтелектуалів.

Одним із таких інтелектуалів і вчених був Аврелій Августин, єпископ африканського міста Іппон. Коли у 410 р. Рим уперше захопили та пограбували, це шокувало всю імперію. Вперше ідея вічності та непохитності

Риму дала тріщину, і дехто вважав, що це є Божою карою за те, що Рим зрадив древніх богів, які зробили його славетним і величним, дозволили стати оплотом миру, добра і правди у світі. Августин вирішив відповісти на ці закиди. Відтак він написав фундаментальний трактат «Про град Божий», у якому виклав своє розуміння еволюційного поступу, яке згодом стало невід'ємною частиною церковного вчення. Августин показав історію Риму — від братовбивці Ромула до розпусних імператорів — і довів, що по-перше, Рим має завдячувати своїй величчю не милості богів, а мужності римлян, а по-друге, — що славу Риму заплямували жорстокість і розпуста його героїв. Водночас, на протигагу Риму, тобто місту земному, Августин простежує історію так званого Граду Божого — тобто Церкви (маючи на увазі не офіційну ієрархію єпископів та пресвітерів, а містичне тіло, сукупність усіх вірян на чолі з Христом). На глибоке переконання Августина, саме Церква звершує волю Божу у цьому світі, ведучи людей до спасіння і допомагаючи зробити світ кращим. Отже, саме Церква має дати гідне наповнення ідеї *Pax Romana*. Минуло не так уже й багато часу з написання августинівського трактату — і тепер Церкві дійсно довелося взяти на себе відповідальність і за світ, і за римську спадщину. Прийшов час застосувати августинівський принцип на практиці. Під час навали Аттіли саме Папа Лев Великий намовив вождя гуннів відійти від стін Риму, а через рік, коли вандали Гейзеріха грабували величну столицю, він же намовив ворога не чіпати церков і тих, хто у них переховується. Потім, коли Імперія впала остаточно, Церква взяла у свої руки справу збереження освіти, науки, літератури, і так поступово стала монополістом у цих царинах — просто тому, що інших охочих переписувати книги та відкривати школи не було. Так панування Риму поступово трансформувалося у панування Церкви у сфері освіти — а отже, і літератури.

Коли у новостворених германських державах відкривались школи та запроваджувалося писане право, мовою освіти і права залишалася латина, втім, як і мовою Церкви. Чому? По-перше, германці та кельти, ці нові господарі Європи, зазвичай не мали своєї писемності. Було рунічне письмо, однак його можливості були значно обмежені. Усі літературні пам'ятки побутували в усній формі. Про писемність почали турбуватись хіба що християнські місіонери (недарма єдина збережена пам'ятка готської мови — Біблія, перекладена місіонером Вульфілою). По-друге, латина була мовою давнього Риму, і вже тим викликала пістет. По-третє, прошарок книжних людей був настільки незначний, що перекладати підручники національними мовами не було сенсу. Національні мови виходили на літературну арену лише тоді, коли церква хотіла зробити реверанс у бік місцевої культури (як в Ірландії), або коли світські аристократи прагнули своєї літератури (як у Франції).

Отже, усе Середньовіччя було пронизане мрією про відродження *Pax Romana* — але у новій формі та на нових засадах. На відміну від естетики

та ідеології Ренесансу, який декларував повернення до античності в усіх можливих культурних формах, ідеологи доби Середньовіччя намагались на старому фундаменті збудувати щось своє. Символічно: середньовічні мініатюристи зображували Цезаря і Гектора у кольчугах як лицарів — а ось майстри Ренесансу часто-густо зображували своїх сучасників в античних латах і тогах.

Творити новий світ, узявши все краще зі старого, стояти на плечах гігантів, щоби прозирати далі, ніж бачать вони, шанувати античні руїни, але будувати поруч із ними (або навіть із них) новий собор, захоплюватись героями античності, але не ставити їх вище за своїх сучасників — цей принцип є базовим для розуміння пафосу, риторики та світосприйняття літератури Середньовіччя.

Останні римляни

Якщо Аврелій Августин спромігся підсумувати проминулу епоху і закласти орієнтири для нової доби, ставши для всього Середньовіччя не просто важливою, а навіть символічною постаттю, то не меншим символом цієї епохи став Аніцій Манлій Торкват Северин Боецій, філософ, богослов, римський аристократ і водночас перший міністр («магістр усіх служб») при дворі Теодоріха, остготського вождя, який після падіння Західної Римської імперії заснував нову державу в Італії. Теодоріх удавав із себе освіченого монарха, підтримував шкільництво та науку й загалом намагався відродити якщо не політичну велич, то принаймні культурний престиж Риму. Для цього він усіляко заохочував, щоби готи переймали римські звичаї. Цей дуумвірат «римлянин-германець» укупі з культурним вектором Теодоріха стали характерними рисами майже усього Середньовіччя. Проте Боецій уславився не стільки завдяки «цивілізуванню» германців, скільки своєю смертю. У 523 році, коли почав назрівати конфлікт між остготським королівством та Візантією, Теодоріх зробив винним у ньому Боеція. «Магістра усіх служб» звинуватили у спробі передати владу в королівстві римському сенатові та відновити незалежність Риму, і цього ж року стратили. В очікуванні смерті Боецій написав у в'язниці філософський трактат «Про розраду від Філософії», у якому розмірковує про стійкість перед випробуваннями, про стосунки з Богом, про те, як Любов скріплює собою усе творіння, та про «необхідність благочестя».

Як то часто буває, смерть уславила Боеція більше, ніж усі його прижиттєві справи. Для людей Середньовіччя він поєднав у собі і шарм античності, і чесноти християнства — така собі суміш Сократа і святого Павла, до того ж, часово ближча до своїх читачів. Боецій став героєм красивої легенди, останнім шляхетним римлянином, мудрим філософом та відважним муче-

ником. Про нього писали, його прикладом надихались, а його «Розраду» перекладали та неодноразово адаптували.

Звичайно, крім Августина та Боеція, ранньому Середньовіччю відомі й інші мислителі та письменники — той самий Венанцій Фортунат, Кассіодор чи Григорій Великий. Чи романізований ірландець Целій Седулій. Проте ці двоє стали найвеличнішими з «останніх римлян», які спромоглися передати наступним поколінням блиск, глибину та витонченість Античності. Наступні сторінки літературної історії Середньовіччя писатимуть уже «нові» європейці — германці та кельти, які приймуть від «старих» християнство й античну спадщину.

«Острів святих і вчених»

Першими зі згаданих «нових» європейців стали, як це не дивно, не готи чи вандалі, котрі мали можливість стати піонерами у перевідкритті античної спадщини, а ірландці, серед яких у 452 р. почав місіонерську роботу святий Патрик, виходець із римської Британії. Про його служіння складено чимало легенд (вигнання змії, пояснення Трійці за допомогою конюшини, воскресіння Кухуліна), але не менш цікаві достовірніші факти: наприклад, Патрик, як свідчать літописи, «записав та освятив» ірландські легенди. Так до наших днів дійшли героїчні історії про Кухуліна та феніїв. А ще Патрик зміг налагодити відносини з місцевими елітами. Як наслідок, християнство утвердилося на острові доволі швидко та не зазнавало переслідувань. Про повагу місіонерів до ірландської культури свідчить і той факт, що вже у V ст. ірландські християни починають писати поезії ірландською (гельською) мовою. Перша така відома поезія — гімн Фіакка, присвячений святому Патрикові, написаний приятелем місіонера ще за його життя. У наступному столітті таких поетів вже з'явилося значно більше. Крім того, було чимало шкіл, скрипторіїв, бібліотек, де зберігали та переписували біблійні книги, книжки Отців Церкви, античних філософів. Частково це було пов'язано з тим, що під час Великого переселення народів варвари запанували над Західною імперією, тому чимало церковників та вчених перебралися до Ірландії, де життя було спокійнішим. Ірландські ченці не лише створили самобутню християнську культуру та зберегли язичницьку в себе. Мандрівка («*peregrinatio*») стала однією з форм кельтського чернечого життя, і такі «мандрівники» ходили по сусідній Британії, франкських державах, проповідували німецьким язичникам та й навіть в Італії. Усюди вони засновували монастирі, відкривали школи — і таким побитом спричинились до навернення англосаксів та «каролінгського ренесансу» (які своєю чергою дадуть нам надцікавий пласт літератури). Найвідомішими серед цих «перегрінів» стали святі Колумба й Колумбан. Для Колумби місіонерство було покутою за гріхи — він розв'язав війну між двома ірландськими племенами і присягнувся навернути до Христа стільки людей, скільки загинуло у тій війні. Колумба

заснував монастир на острові Іона біля берегів сучасної Шотландії — зі школою, скрипторієм та бібліотекою. За літописами, війна виникла через уривок з Вульгати, який Колумба переписав без дозволу власника. Поезії Колумби (про писця і про тугу за батьківщиною) чудово ілюструють його життєвий шлях. Святий Колумбан відкривав монастирі у франкських королівствах, після конфлікту з королевою Брунгільдою відправився до язичників-німців, а наприкінці життя заснував монастир у Боббіо на півночі Італії. Від Колумбана збереглося кілька латинських поезій та проповідей. Цікавий момент: «Пісня гребців», наведена у цій збірці, є переспівом пізньоримського поета Клавдіана. Клавдіан — поет не такий уже й відомий, отже, той факт, що піднімаючись Райном, ірландський монах згадав його поезію, промовисто свідчить про рівень освіти на «острові святих та вчених»!

Доробки обох місіонерів стали поштовхом для християнізації та культурного розвою у сусідніх країнах. Місіонери з Іони (зокрема святий Айдан) допомагали навертати у християнство англосаксонські королівства, а з Колумбана, як вважається, починається той потік ірландців на франкські та германські землі, який згодом призведе до «каролінгського ренесансу».

Каролінгський ренесанс

У VIII ст. король франків Карл Великий (за іронією — син Піппіна Короткого) спромігся об'єднати франкські королівства у єдину державу, дати відсіч арабам в Іспанії та германським язичникам, урятував Рим від зазіхань лангобардів. За останню звитягу Папа був йому особливо вдячний. Вперше з часів Античності на теренах Західної Європи була створена настільки велика та потужна держава. Водночас Карл почав відкривати у своїй державі школи — і тут йому стали у пригоді ірландські перегріни, а особливо — англійський монах Алкуїн. Цікаво, що Алкуїн іще називав себе Альбіном Флакком: Флакк — на честь Квінта Горація Флакка, а Альбін — від Alba, однієї із назв Британії; тобто «британський Горацій». Алкуїн очолив придворну школу у королівстві франків, написав кілька підручників та елегій.

При дворі Карла Великого був створений напрочуд потужний як для раннього Середньовіччя культурний центр: школи, скрипторії, бібліотеки. Ще й більш од того, хоча син Карла, Людовік Благочестивий, виявився слабким політиком, а онуки довго і жорстоко воювали між собою, ці війни не припинили запущені Карлом процеси. Можна сказати, що зусиллями місіонерів, Карла та Папи Церква стала наддержавною структурою, відносно незалежною від політичних негараздів.

Імпульс, який дав Церкві (і літературі) Каролінгський Ренесанс, був настільки потужним, що подальший розвиток церковного життя не зупинили ані набіги вікінгів (які у свій час спромоглися навіть захопити Париж), ані війни онуків Карла Великого, ані навала угорців. Церква залишалась осередком літературного та мистецького життя, а також соціальним ліфтом.

Хлопчик з бідної родини (як, наприклад, хроніст Валагфрід Страбон), потрапивши до монастиря, міг стати впливовим політичним діячем.

Звісно, таке привілейоване становище Церкви відкривало шлях до багатьох зловживань — і це відобразилось у тодішній літературі — як, наприклад, у вагантській пісні про андегавського абата Адама, в сатирично-комічній «П'яній літургії» чи «Кентерберійських оповідках». Церква переживатиме свої кризи і занепади — і реакцією на них будуть церковні реформи, жебруючі чернечі ордени, тобто більш чи менш вдалі спроби духовного оновлення. У нашій збірці читач знайде «Квіти святого Франциска» та «Наслідування Христа» Томи Кемпійського, без яких важко уявити собі католицьку духовність і чий вплив простежується у православ'ї та протестантизмі.

І попри всі кризи, Церква залишатиметься панівною культурною інституцією Середньовіччя. З містерій, які церковники розігруватимуть перед храмами на свята, виникне європейський театр. Під егідою Церкви відкриватимуться перші університети, а їхні студенти створять свою потужну літературу — поезію вагантів.

XII ст. стало у Європі добою культурного розквіту: варварські набіги припинилися, ствердились хоча би приблизні кордони між державами, війни стали суто локальними, розбійників на дорогах поменшало, хрестові походи відкрили торгівельні шляхи зі Сходом, а церковні реформи вилікували численні пороки духовенства. Тепер при соборах та монастирях відкривалися школи, і їхніх випускників потребували як на амвонах, так і в канцеляріях можновладців. Поступово створювались напівсамостійні університети, які давали не лише богословську та філософську, а й юридичну та медичну освіту. Оскільки основою усіх наук залишалась латина, студенти мусили опанувати цю шляхетну мову настільки, щоби вільно розмовляти та писати нею. Одним із елементів навчання було складання латинських віршів — у тому числі і на любовну тематику (адже жодна навчальна програма не обходилась без Овідія, давньоримського автора знаменитої «Науки кохання»). Традиційні теми студентського віршування — дружні посиденьки у корчмі, амурні пригоди (вигадані та реальні), а також бідність. Крім звичайної студентської бідності, давали про себе знати і реалії XII ст., коли швидкий розвиток освіти призвів до перенасиченості «ринку праці», і багато хто, не знаходячи собі місця у дорослому світі, мандрував від університету до університету (сподіваючись отримати додаткові знання, які допоможуть у працевлаштуванні), від учти до учти (за добрий панегірик могли нагодувати чи навіть заплатити). Власне, слово «вагант» і означає «волоцюга». Ця криза тривала відносно недовго — вже у XIII ст. надлишок освічених людей зникає через розвиток церковної інфраструктури та бюрократичного апарату. Мандрівні студенти зникають як масове явище. «Останнім вагантом» інколи називають Франсуа Війона, хоча він писав не латиною, а давньофранцузькою, проте і стилістика, і тематика його

поезій повторює вагантську: іронізування над життям бідного студента, вино і розпуста, придворні панегірики та сатира на багатіїв та духовенство.

Отже, пієтет перед античністю та потужний вплив Церкви — ось два із трьох китів, на яких будувалась середньовічна культура, зокрема і її літературний вимір. Третім була лицарська ідеологія, яка під впливом античної спадщини, християнства та політичних реалій Середньовіччя трансформувалась з германського «нордичного» кодексу. Під впливом лицарської ідеології у Європі створюється потужний пласт світської літератури — героїчні пісні, поезія трубадурів, труверів та мінезінгерів, а також лицарський роман.

Від язичницьких героїв до християнських лицарів

Про германський героїчний ідеал, який оспівував мужність перед лицем небезпеки та прагнення слави, писали багато, тож немає сенсу повторюватись. Варто лише нагадати строфу зі «Старшої Едди»:

Гине худоба,
родичі гинуть,
і смертний ти сам,
та знаю одне,
що смерті не звідає:
вмерлого слава.

(«Повчання Високого»,
пер. В. Кривоніс)

Оскільки Велике переселення народів тривало майже все раннє Середньовіччя, християнам доводилось багато воювати, захищаючи свої землі від нових зайд — арабів, вікінгів, угорців. Отже, ці два моменти (співзвучність германської, античної християнської героїки та потреба у нових героях) призвели до того, що, по-перше, старим персонажам дохристиянської доби знайшлося місце на книжкових сторінках, а по-друге, письменники християнської доби почали створювати нові героїчні твори або переосмислювати старіші сюжети.

Серед старих сюжетів, які збереглись у новому середовищі, можна зазначити германо-скандинавську історію Сігурда-Зіґфріда та нібелунгів, поему про Вальтера Аквітанського чи ірландські саги про Кухуліна. Класичним прикладом християнського переосмислення язичницьких сюжетів може бути давньоанглійська поема «Беовульф» чи ірландська історія про навернення короля Конхобара. Були і зворотні процеси — деякі письменники уявляли собі біблійні історії у категоріях свого часу. Були ще переспіви античних сюжетів — «Роман про Трою», «Роман про Фіви», «Роман про Александра» і т. д. Власне, саме слово «роман» натякає на зв'язок із античністю!

Якщо ж казати про «нові» твори, то їх було багато — адже матеріалу, який надихав би письменників, вистачало. Так поступово у літературі Середньовіччя формується образ «божого воїна», який б'ється з ворогами християн і таким побитом служить Господу. Загалом, серед таких захисників віри, чії подвиги вплинули на розвиток середньовічної літератури, слід виокремити два приклади. Перший — це Арторій, британський воєначальник V ст., який зупинив просування англосаксів у напівлегендарній битві поблизу Бадона. Спершу його шанували як воїна-переможця, котрий з іменем Богородиці на устах переміг варварів-язичників, а з часом оповідки про нього почали переписувати та переспівувати по цілій Європі, на них накладались реалії інших країн та інших часів, в результаті чого переможець поблизу Бадона перетворився на короля Артура. Другий — це Карл Великий, король та імператор франків. Його перемоги, реальні та вигадані, стали темою багатьох пісень, найвідоміша з яких — «Пісня про Роланда». Пізніше з'явилися не менш значні та цікаві Альфред Великий та Оттон I, а потім «естафету» перехоплять хрестоносці. Та й Іспанія, де упродовж усього Середньовіччя йшла Реконкіста, фактично жила хрестоносними ідеалами.

Особливо у цьому сенсі цікава давньоанглійська література, де «нордичний» героїчний дух швидше, ніж в інших країнах, поєднався з християнськими цінностями — як зазначав ще Дж. Р. Р.Толкієн. Ще в святого Кедмона, першого англійського поета-християнина (та й загалом, першого відомого англійського поета й першого відомого германського поета-християнина) Христос і ангели зображені як вождь з дружинниками. Пізніші поети, такі як Кюневульф, цю традицію продовжили.

Слід зазначити, що ідеал «священної війни» ніколи не призводив до релігійної нетерпимості — ні у середньовічному суспільстві, ні у середньовічній літературі. Переслідування мусульман та євреїв у Іспанії почнуться вже на межі XV–XVI століть, у Новий час, і пов'язані вони будуть суто з політичними моментами, та й в Італії мирне співіснування християн з мусульманами припиниться лише тоді, коли вільнодумний імператор Фрідріх II вирішить довести Папі свою вірність. Якщо ж говорити про літературу, то на сторінках «Пісні про Роланда» неодноразово вказується, що серед сарацин є гідні лицарі, яким для абсолютної досконалості не вистачає лише хрещення, а в інших творах різниця у вірі не заважає християнам і мусульманам укладати союзи чи навіть шлюби. У «Життєписях трубадурів» Бертран де Борн навчає Саладина премудрошам куртуазного кохання. У «Парцифалі» Ешенбаха батько головного героя рятує царицю-мусульманку й одружується з нею (без зміни віри), і його син Фейрефіц згодом стає славетним лицарем. Навіть у німецькій «Кудруні» герої швидко приймають у родину графа-мусульманина навіть без охрещення і разом з ним ідуть воювати проти сусіда-християнина.

Розмаїття жанрів

Ще одним жанром лицарської літератури стала куртуазна, тобто придворна поезія «малих форм». Талановитих поетів цінували, і вони завжди були бажаними гостями при будь-якому дворі. У Німеччині таких лицарів-поетів називали міннезінгерами, у Франції труверами, у Провансі — трубадурами. Трубударів могли нагороджувати за вдалі пісні, проте це не вважалося платнею. Тут рівний заохочував рівного.

Трубадури, трувери, міннезінгери співали зазвичай про те, чим займались — про війну, про придворні відносини, і, звісно, про любов. І тут слід зазначити що куртуазна любов, романтизована уявою сучасного читача, — явище доволі специфічне та зумовлене особливостями придворного життя. Куртуазна любов зазвичай не мала нічого спільного зі шлюбом, і навіть з перспективою шлюбу, у якому шляхетна дама ставала співправителькою, радницею та інколи навіть бойовою подругою свого чоловіка в усіх пригодах та злигоднях. Та й загалом, куртуазна любов була лише одним з елементів складного укладу придворного життя. Навіть у творчості трубадурів, міннезінгерів та вагантів кохання — лише одна з тем. Той самий Бертран де Борн більше любив оспівувати війну, серед поезій міннезінгерів трапляється і релігійна тематика, багато поезій присвячені яскравим чи кумедним епізодам з придворного життя.

Якщо ероїчний епос вчив лицаря відвазі у бою, кмітливості у політиці, то куртуазна поезія акцентувала увагу на витонченості та ввічливості у поводженні з друзями та коханою. Церква намагалася пронизати ці чесноти християнською мораллю. Цікавою і доволі вдалою спробою поєднати ці три елементи став новий жанр — лицарський роман.

Походить він з Британії — точніше, з тієї її частини, яка стараннями того самого Арторія (він же король Артур) залишилася незалежною від влади англосаксів. Англосакси, потім вікінги, потім англо-нормани тіснили бриттів усе далі на захід, аж поки у XIII ст. не підкорили їх остаточно. Серед бриттів (англійці називали їх валлійці, адже в останній період їхня держава займала лише півострів Уельс) почали мігрувати на континент, до Арморіки на півдні Франції. З того часу цей регіон почали називати Бретанню. Разом із бриттами на континент перекочували і їхні легенди та перекази, зокрема й історії з язичницьких часів, оповіді про короля Артура та його лицарів. Так сталося, що у Британії відбувся синтез язичницьких легенд та християнського світогляду, тому й не дивно, що при дворі Артура вільно почувається чаклун Мерлін, а чарівний казан бога Луга трансформувався у святий Грааль. Історія короля Артура була літературно оформлена та стилізована під літопис ще Гальфрідом Монмутським в Уельсі XII ст. і зажила популярності як в Англії, так і на континенті.

З одного боку, читачів та слухачів захоплював «героїчний» складник артурівських легенд, з іншого — поєднання історичного та магічного було чимось новим для нащадків давніх германців. Не дивує, що досить швидко

у Франції та Німеччині знайшлися літератори, які взялися за обробку «артурівських» сюжетів. Навідомішими стали Кретьєн де Труа та Вольфрам фон Ешенбах, проте були й інші. Пристосувати бриттські легенди під цінності й обставини XII ст. виявилось не так уже й тяжко. Історія кохання Ланселота й Гвіневри, дружини Артура, або Трістана й Ізольди цілком лягла у шаблон «куртуазного кохання», а пригоди молодих лицарів, котрі, приїхавши до королівського двору, отримують різноманітні завдання і зрештою знаходять наречену (яку слід куртуазно здобувати) відображали мрії молодих безземельних лицарів про вдалу кар'єру та шлюб.

Проте головною особливістю лицарського роману стала спроба випробувати куртуазні чесноти, по-перше, реальним життям, а по-друге, християнською мораллю. Заборонене кохання Трістана та Ізольди і Ланселота та Гвіневри спричиняє війну та кризу у їхніх королівствах. Спроба молодят ставитись до шлюбу як до продовження куртуазної гри стає причиною поневірянь Ерека та Еніди. Коли лицарі відправляються на пошуки Грааля, їхні лицарські чесноти часто-густо постають пороками у світлі християнської моралі, і саме тому лише кільком удається віднайти святиню — серед них Парсифалю, який спмагається очистити своє серце, і Галахаду, праведнику з самого початку. Відтак, пригоди лицаря стають алегорією його духовного зростання. Особливо виразний цей дидактичний елемент в «Парцифалі» Вольфрама фон Ешенбаха.

Отже, лицарський роман став водночас і своєрідним «середньовічним фентезі», де герою доводиться мати справу і з мечем, і з магією, і моральною настановою. Недарма розквіт лицарського роману припадає на добу хрестових походів, а той самий Ешенбах відверто пов'язує Грааль з тамплієрами. Що ж, Середньовіччя було добою панування Церкви — і лицарська ідеологія була б неможлива без християнства. Як і вся західна культура.

Віктор ЗАСЛАВСЬКИЙ

ЛАТИНОМОВНА ЛІТЕРАТУРА



РЕЛІГІЙНІ ГІМНИ



ЦЕЛІЙ СЕДУЛІЙ CAELIUS SEDULIUS

1-ша пол. V ст.

Целій Седулій — католицький святий. Про нього майже нічого не відомо, крім того, що він був християнським поетом і мав або італійське, або ірландське походження (принаймні в Ірландії цей «християнський Вергілій» точно був).

Автор релігійної поезії, зокрема, відомий його різдвяний гімн «A solis ortus cardine» («Із земель, які бачать сонця схід...»), написаний ямбічним диметром у формі абecedарію (перші букви кожної із 23 строф оригіналу утворюють латинський алфавіт). Твір складається з трьох частин, які співалися відповідно до певного свята: перша частина у різдвяний період; в такому вигляді її включали у брев'іарій. Кожна частина переважно розглядається самостійно. Цей гімн популярний в усьому світі, до прикладу, Мартін Лютер навіть переклав його німецькою, і на німецький переклад гімну («Christum wir sollen loben schon...») Й. С. Бах написав кантату на другий день Різдва.



[A solis ortus cardine...]

Зі світанкових обріїв,
з усіх земель віддалених,
Христу хвалу співаємо,
Народженому Дівою.

Творця землі славимо, 5
Що в рабський образ втілювався,
щоб, плоттю плоть звільняючи,
воскреснути навек.

Текст латинською складається з дев'яток рядків різної довжини (що створює варіативність ритму), кінцеви з яких не римуються, але натомість у вірші наявні асонанси.



■ «A solis ortus cardine...».
Ранньохристиянська мелодія,
друк XVI ст.



У чреві Діви-Матері
знайшов свій дім цнотливий, 10
і наречену обрану
Господь благословив.

У грудях — дім Пречистої,
це рака для Спасителя:
у чистоті задуманий 15
у череві Бог-Син.

Це Син Царя Небесного:
ще Гавриїл знав вісник,
Йоанн-Хреститель був дитям,
але про Нього знав. 20

Зазнав соломи з яслами,
але їх не зненавидів;
пив молоко Він Матері, —
годує ж Бог птахів.

Небесний Хор звеличує, 25
і славлять Бога янголи:
і вівчарі возвіщені,
що Пастир в світ явивсь.

Всю честь — Тобі, Ісусе наш,
Марією народжений, 30
хвала — Отцю, і Синові,
й Святому Духу.
Амінь.

[*Hostis Herodes impie...*]

Чом, нечестивий Іроде,
злякався ти Спасителя?
Не прагне царства жодного 35
Той, Хто дає вінець.

Віддати шану Господу
йшли мудреці за зіркою,
за світлом шлях свій бачили,
і визнав Бог дари. 40

І на потік Йордановий
Небесний Агнець зглянувся,
безгрішний, там очистився,
щоб з нас омити гріх.

О диво, дар божественний! 45
Вода стає червоною,
вином стає у пурпурі,
як побажав Христос.

Всю славу возсилаємо
Тобі за Богоявлення, 50
і нині, й повсякчас, і навіки віків,
Отцю, і Сину, і Святому Духу.
Амінь.

[Orat salutem servulo...]

Центуріони клякнули,
бо віра їх пригнічена.
Позбавив Бог гарячки їх, 55
розпалених вогнів.

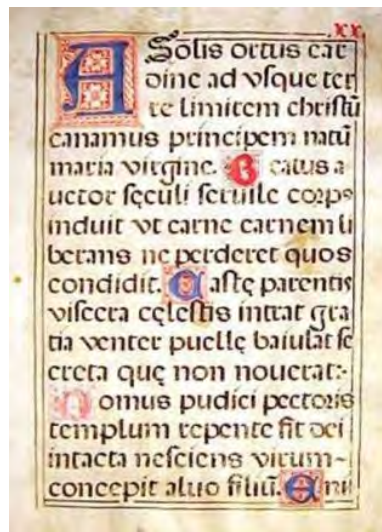
Петро йшов моря хвилями:
Христос його підтримував,
проти природи виступив
лиш вірою душі. 60

Умерлий, труп розкладений,
воскреснув Лазар зцілений,
від смертних пут був звільнений
Спасителем Христом.

Кров ожила потоками, 65
його торкнулась одягу,
тих, хто благав Спасителя,
сліз висохли струмки.

Був зцілений розслаблений,
якому встати Бог велів, 70
і звівся з ліжка хворий цей,
без допомоги сам.

Та Юда, злісний, заздрісний,
віддав на зраду Вчителя,
цілунок миру дав Йому, 75
але в душі не мав.



■ «A solis ortus cardine...». Сторінка із середньовічного рукопису.



І бичували Господа
невинного — неправедні,
і розп'яли невинного
з катами на хресті. 80

А по суботі віддані
жінки прийшли до Господа,
про Кого янгол мовив їм:
живий не у труні.

Хай гімнами солодкими 85
ми Господа уславимо,
що з пекла грішних визволив,
хоч зраджуваним був.

Дракона ревні заздрощі,
бридку утробу левову 90
стопною попирає Він
у сяянні небес.

■ ■ ■

[Perspice Christicola...]

Християнине, о, побач
Дар чесний!
Бо не зростив лози Орач
Небесний —
і Сина в жертву не жалів,
віддав до смерті тліну,
ув'язнений був ледь живим
від мук загину, —
та спас всіх і сів у вінці
на трон небесний.

Переклала з латини Ольга Смольницька

«[Люди] читають написане риторичною прозою і зостаються байдужими, не розуміють, позаяк це їм не надто подобається, коли ж вони бачать солодкий чар віршів, вони сприймають їх з такою жадобою серця, що, постійно повтрюючи, зберігають у глибині пам'яті».

Із листа Садулія до Македонія

КЛЕРИКАЛЬНА ПРОЗА



АВГУСТИН
БЛАЖЕННИЙ
AUGUSTINUS
SANCTUS

354–430

Ранньохристиянський богослов і мислитель, котрий справив значний вплив як на формування християнського духовного канону, так і на розвиток західної культури загалом. Августин Блаженний знаний як «учитель благодаті», основоположник філософії історії. Син язичника і християнки, він пройшов довгий важкий шлях від наївної дитячої віри через магієство, скептицизм і неоплатонізм до вистражданої віри в Христа.

У творі «Переглянуте заново» («Retractationes»), що датується 427 р., Августин порахував, що він написав 97 творів, що загалом містять 232 книги. Збереглося також 224 його листи і близько 500 проповідей. Найзнаменитіший його твір «Сповідь» («Confessiones») — молитовне звернення до Бога, що має виразний автобіографічний характер і став парадигматичним для Середньовіччя.

Окрім «Сповіді», значне місце у творчому спадку Августина займають твори «*De Civitate Dei*» («Про град Божий») — праця, написана у відповідь на катастрофу — взяття варварами Риму, і «*De Trinitate*» («Про Трійцю») — один із найважливіших тріадологічних трактатів Церкви.

Боже, дай мені силу звершити те, що я можу звершити, дай спокій пройти повз те, чого я звершити не можу, і дай мудрість відрізнити перше від другого.

(«Сповідь», IV, 14, 22)

Де розум уже безсилий, там вивищується хоромина віри.

(Проповіді, 247, 2)

Люби — і роби що завгодно.

(Розмірковування
на «Послання до Парфян», VII, 8)



■ Статуя Августина Блаженного на фасаді церкви Сент-Етьєн, Ренн, Франція.



Текст подається
фрагментарно.

Сповідь Книга перша

Частина VI

Дитячий вік. Господні дари для маленької дитини

Пор: 1 М. XVIII, 27.

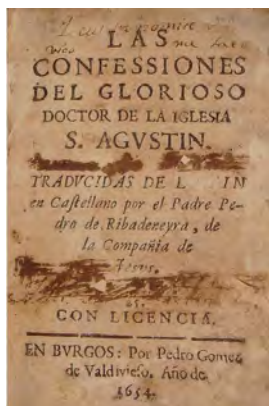
Пор: Єр. XII, 15.

Пор: Пс. 94, 19.

7. Однак дозволь мені, Господи, говорити перед лицем милосердя Твого, мені — землі й попелу*; однак дозволь говорити мені, адже я звертаюся до Твого милосердя, а не до людини, яка б насміхалася з мене. Може, й Ти смієшся з мене; але, обернувшись до мене, змилосердишся наді мною*. Бо що ж такого я хочу сказати, Господи, як не те, що я не знаю, звідкіля я сюди прийшов, у це, так би мовити, смертне життя, чи, радше, в живу смерть? Я не знаю. І прийняли мене втішання милосердя Твого, як це я чув від батьків тіла мого*, з якого і в яке Ти оформив мене в даний час, бо я сам не пам'ятаю того.

Отже, розрадила мене насолода людського молока. Але ж ні моя мати, ні пестунка не сповнювали ним своїх грудей; це Ти, Господи, через них давав мені поживу першого дитинства за Твоїм устроєм і за Твоїми багатствами, розподіленими аж до самих основ. Ти дав мені також те, що я не бажав більше, ніж Ти мені давав, і що мої годувальниці хотіли мені давати те, що Ти давав їм. Бо вони через схильність і любов до мене готові були давати мені те, чого мали досхочу завдяки Тобі. Бо їхнє добро було моїм добром, бо приходило від них до мене, воно не походило від них, але через них. Бо від Тебе, Боже, походить усяке добро, і від Бога мого все спасіння моє. Лише згодом я пізнав це, коли Ти кликав мене через ті самі дари, що їх розділяєш всередині й назовні. Бо я тоді вмів тільки ссати, заспокоюватися тільки приємним, плакати, коли моєму тілу щось долягало, — а більше нічого.

8. Згодом я вже почав усміхатися; спершу у сні, а згодом і наяву. Те все оповіли мені пізніше про мене, і я повірив у це, бо бачимо те саме і в інших дітей, а я тих дрібниць з дитячих років не пам'ятаю. Аж ось поволеньки я почав спостерігати, де я був, а свою волю хотів виявити тим, хто міг її виконати. Та дарма. Мої бажання були в мені, а ті, хто міг їх виконати, — поза мною. І вони ніяким чином не могли ввійти в мою душу. І так я ручками й ніжками та криком давав знаки, подібні до моїх бажань, не багато, а скільки міг і скільки



■ Титул «Сповіді»
святого Августина.
Педро де Рібаденейра,
1654 р.

здужав, однак ці знаки не відповідали дійсності. І коли не вволювали моєї волі чи то через нерозуміння, чи зі страху, щоб мені не завдати прикрості, я обурювався на старших за їхній непослух і за те, що вони, вільні, не хотіли стати моїми рабами; я мстився за них своїм плачем. І я переконався, що такі всі діти, яких я мав нагоду пізнати, і що я сам теж був таким; і це все відкрили мені ті несвідомі немовлята краще, ніж досвідчені в тому мої годувальниці.

І ось уже давно вмерло моє дитинство, а я живу. Але Ти, Господи, Ти живеш завжди, й нічогосінько не вмирає в Тобі, тому що перед початком віків і перед тим усім, що можна назвати попереднім, Ти існуєш; Ти Бог і Господь усього, що Ти створив; і в Тобі містяться причини всього, що проминає, і незмінний почин усього, що змінюється, і вічні закони дочасних і не забутих розумом речей. Скажи мені, Боже мій, скажи мені, покірному благальникові своєму, скажи, милостивий, нужденному рабові своєму, скажи мені, чи не настав мій дитячий вік після якоїсь померлої вже пори мого життя? Чи, може, це була та пора, що я провів її в лоні матері? Бо і про це мені вже дещо сказали, і я сам бачив вагітних жінок. Але що було перед тим, солодкосте моя, Боже мій? Чи я вже існував де-небудь та яким-небудь? Бо я не маю нікого, хто міг би мені це сказати; не могли мені сказати цього ні батько, ні мати, ні досвід інших, ані моя власна пам'ять...

Частина ІХ

*Виховання. Журба і терпіння Августина у школі.
Нелюдяні вчителі*

14. Боже, мій Боже, яких нещасть і підступних обманів я зазнав тоді! Мені, у тому ще дитячому віці, не радили нічого, хіба що жити, як належить, слухатися своїх учителів, щоб блиснути у світі, і відзначитися красномовністю, що підійме мій авторитет в очах людей і сприятиме брехливому багатству! Згодом послали мене до школи, щоб я навчився абетки, а я, безталанний, не знав, яку користь матиму з цього. А однак мене карали різками, коли я виявився лінивим до науки. Бо старші дуже хвалили такий спосіб навчання. Наші предки підготували нам такий тернистий шлях, яким ми мусимо йти і на якому завжди ще більші труднощі стелитимуться під ноги Адамовим синам*.



Пс. 18, 3; 94, 22; 91, 2.

Однак ми, Господи, знайшли людей, що молилися Тобі, й навчилися від них, тільки розуміючи Тебе, скільки могли, що Ти хтось великий, що Ти спроможний, не показуючись нашим чуттям, вислухати й допомогти нам. І я вже хлопчиною благав Тебе, Тебе, «Обороно і Пристановище моє»*, і, щоб Тебе закликати, я розривав пута своєї мови і, ще мала дитина, ревно молився Тобі, щоб мене не сікли в школі різками! А коли Ти для мого добра не вислуховував мене, старші особи, і навіть мої батьки, які не бажали, щоб зі мною скоїлося щось зле, сміялися з моїх різок і з мого великого й болючого горя.

15. Чи є, Господи, якесь так високо поставлене серце, серце, з'єднане такою сильною любов'ю з Тобою (бо нерозум і безглуздя деколи доходять до такого самого наслідку), отже, чи є хтось, що з того святого єднання з Тобою черпає стільки сили, щоб байдужим оком міг дивитися на диби, залізні кліщі та інші подібні знаряддя тортур, знаряддя, аби уникнути яких, усі у великій тривозі шлють свої благання до Тебе у всіх сторонах світу? Чи є хтось такий, що любив би тих, хто сіє такий страх, хтось такий, як мої батьки, що сміялися з березової каші, якою мої вчителі знуцалися наді мною — учнем?

Бо наскільки я боявся вчителів, наскільки благав Тебе врятувати мене від них, а все-таки й грішив не таким як слід писанням, читанням і роздумуванням над своєю працею, як того вимагали від мене. І не бракувало мені, Господи, ні пам'яті, ні таланту, бо, як на мій вік, Ти щедро обдарував мене ними. Але я любив гру й забаву, і за те карали мене ті, хто, видима річ, самі теж так поводились. Але забави старших називають «заняттям», а коли так само поводяться діти, то старші карають їх за це, і ніхто не змилюється ні над дітьми, ні над старшими, ні над одними й другими разом. Хіба що якийсь славний знавець справ похвалить те, що мені перепало березової каші, бо ж я, малий хлопчина, грався м'ячем, а ця гра відволікала мене від швидкого вивчення уроку, який мав мене підготувати до шкідливої гри в дозрілому віці. Та чи інакше робив той, хто сік мене різками? Коли ж у незначному диспуті хтось з його вчених товаришів брав над ним верх, то чи не ставав він від цього ще злостивіший і заздрісніший, ніж я, коли мене перемагав хтось із моїх товаришів у грі?

Частина XIII

Поетичні байки

20. Але з яких причин я ненавидів грецьку мову, що її вчили мене вже за молодих років? Я ще й сьогодні не здаю собі добре справи з того. Бо я дуже полюбив латину, не ту латину, якої вчать перші вчителі, але ту, якої навчають так звані «граматики». Бо ті перші основи, де вчать писати, читати й рахувати, я вважав не менш ненависними за греку. Звідкіля ж походила ця відраза, як не з гріхів і марноти життя? «Я був тілом, я був вітром, що проминає й ніколи не повертає»*. А однак ті початкові науки, завдяки яким ставалося й сталося в мені те, що я ще й сьогодні здатен читати все написане, що тільки трапиться під руки, і пишу те, що захочу, були кращі, оскільки були практичніші за ті, які змушували мене запам'ятовувати блукання якогось там Енея, забуваючи про власні помилки, і оплакувати смерть Дідони, бо вона заподіяла собі смерть із любові, і при цьому я в своєму найбільшому горі не мав слів для себе й умирав серед таких наук далеко від Тебе, мій Боже, моє Життя!

Пс. 78, 39.

21. Бо чи є щось жалюгідніше від нещасливця, який не милосердиться над самим собою й оплакує смерть Дідони, спричинену любов'ю до Енея, а не плаче над власною смертю, що її спричинила нестача любові до Тебе, Боже, Світло серця мого, «хлібе внутрішній уст душі моєї»*, Сило, що запліднюєш мій розум і лоно думки моєї?

Ів. VI, 35; 48; 59.

Я не любив Тебе і «вдалині від Тебе вів розпусне життя»*, а серед тієї розпусти я чув, як із усіх боків лунали оклики; «Славно! Браво!»*, бо приязнь цього світу — це розпуста, невіра в Тебе.

Пс. 73, 27.

Пс. 40, 16.

«Славно! Браво!» — вигукують, щоб пробудити людський стид у того, — хто вагався б так чинити. А я не плакав над тим, а плакав над Дідоною, що «згинула і з мечем у руці виконала найгірше рішення»*, я й сам шукав найгірших речей Твого сотворіння і покинув Тебе, — я, земля, що вертає в землю. А коли б мені забороняли читати це, я б страждав, що не читаю того, над чим міг би страждати. І таке безглуздя вважають за благородніше й корисніше знання від того, завдяки якому я навчився читати й писати!

Вергілій. Енеїда, VI, 457.

22. Але тепер нехай обізветься в моїй душі Бог мій, а Правда Твоя нехай скаже мені: «Не так воно! Не



Звичай цей і сьогодні поширений у східних народів та на півдні: вхід до приміщення закривають завіси чи плетінки з очерету.

Єр. XVIII, 11.

так воно!» Навпаки, початкова наука краща, бо ось я готовий радше забути блукання Енея та всі подібні оповідання, ніж забути писати й читати. Правда, перед порогами шкіл граматиків висять завіси*, але це символ не так престижу таємниць, яких там навчають, а більше містерій, помилки яких ті завіси закривають. Хай не кричать на мене ті, кого я вже не боюся тепер, коли сповідую Тебе, Боже мій, про те, чого бажає душа моя, коли я відпочиваю, засуджуючи негідні шляхи мої*, щоб полюбити Твої чесні шляхи; нехай не ремствують на мене продавці або покупці літератури. Бо коли б я поставив їм запитання: «Чи правда, що каже Вергілій, ніби Еней прибув колись до Карфагена?» — то менш учені скажуть, що не знають, а більш учені навіть твердитимуть, що це неправда. Але коли б я запитав їх, як пишеться ім'я Еней, то всі ті, хто навчився цього, дадуть мені правильну відповідь, згідно з постановою і домовленістю, за якою люди встановили між собою значення певних знаків. Так само, коли б я запитав когось, що було б більшою шкодою для його життя: чи забути читати й писати, чи ті поетичні байки, то хто ж міг би завагатися з відповіддю?

Отже, я грішив уже хлопчиною, коли більше цінував ту марноту, ніж корисні речі, чи, радше, перше любив, а друге — ненавидів. «Один і один — два, два і два — чотири», — це була ненависна мені пісенька вже тоді, коли мене захоплювала така уява марноти: дерев'яний кінь, повний озброєних вояків, пожежа Трої, «тінь самої Креуси»*.

Вергілій. Енеїда, II, 772.

Частина XIV

Причини ненависті Августина до грецької мови й літератури

23. То чому ж я ненавидів грецьку літературу, хоч вона оспівувала ту саму історію? Бо й Гомер теж уміє снувати такі самі байки, і так чудово все вигадує, а однак для мене, в моєму хлоп'ячому віці, він був гіркий, і я міркую, що так само для грецьких хлопців нудний Вергілій, якщо їх так само силують вивчати його, як мене силували вивчати Гомера. Видима річ, труднощі, так, труднощі вивчення основ чужої мови немовби скроплювали жовтю всі солодощі грецьких казок. Я не знав ні одного словечка по-грецькому, але мені загрожували сувори-ми та страшними карами, щоб я вчився. Бо я колись,

ще хлопчиною, не знав нітрохи латини, однак завдяки своїй праці навчився їй без жодного страху й без жодної муки, серед пес тощів няньок, серед жартів і веселощів мого оточення, що сміялося з мене й бавилося з мною. І я справді завчив латинські слова без погроз з боку тих, хто напоягав, і без покарань, бо моє серце вже само змушувало мене висловлювати свої думки, а цього я б не в силі був зробити, коли б не навчився відповідної кількості слів, і то не від тих, хто мене вчив, а від тих, хто розмовляв біля мене. Між ними і я сам висловлював свої думки. З цього стає ясным, що кращою спонукою в навчанні є вільна цікавість, а не силювання, до якого завжди приєднується страх. А це силювання завдяки Твоїм правам, Боже мій, сповільнює одушевлення цікавості. Так, завдяки Твоїм правам, що від різок учителів аж до тортур мучеників уміють давати відповідну кількість цілющої гірчиці, щоб прикликати нас до Тебе від згубної принади, яка відвернула нас від Тебе.

Частина XV

Августин бажає присвятити Богові те, чого навчився в школі

24. Вислухай, Господи, благання моє* нехай не слаба душа моя під суворою дисципліною Твою, і нехай я не перестану визнавати милосердя Твоє, яким Ти вирвав мене з усіх згубних манівців моїх. Будь для мене солодший за всі розкоші, за якими я ганявся. Хай полюблю Тебе з глибини серця свого, хай усією душею обійму й поцілую руку Твою, вбережи мене від усіх спокус аж до останнього дня мого життя. Бо ось Ти, Господи, «Цар мій і Бог мій»!*

На послуги Тобі хай буде присвячене все корисне, чого я навчився у хлоп'ячому віці; чи я говорю, пишу, читаю, чи лічу, усе те нехай служить Тобі, бо в той час, коли я вчився марних речей, Ти суворо карав мене; Ти простив мені всі грішні радощі, яких я навчився в тих марних речах. Правда, я навчився там багатьох корисних слів, але ж їх можна було навчитися також і в менш пустих речах, і цей шлях певний, і ним повинні йти діти.



■ Святий Августин. Гравюра Мішеля Досьє.

Пс. 61, 2.

Пс. 5, 2. Пор.: I Кор. I, 8.



Частина XVI

Августин засуджує міфологію як предмет науки

25. Горе ж тобі, ріко людських звичаїв! Хто ж опиратиметься тобі? Коли ж ти нарешті висохнеш? Як довго ще нестимеш на своїх хвилях синів Єви в безкрає й жахливе море, яке важко переплисти навіть тим, що пливають на Хресті? Хіба ж я, кого теж несуть твої хвилі, не читав історії про Зевса, громовержця й перелюбника? Хоча правда, що він не міг робити одночасно одного й другого, але байку придумали для того, щоб мати привід наслідувати справжнє перелюбство, де вигадані громи відігравали б роль звідника.

Пенула — тісний плат без рукавів для праці та від дощу.

Ціцерон. Гуск. I, 26.

Бо хто ж із учителів, убраних у пенулу*, може байдуже слухати слів людини з тієї самої, що й він, глини, яка б явно говорила: «Це вигадав Гомер, а людські хиби переніс на богів; та я волів би, щоб він божеську велич переніс був на людей?»*

Скоріш уже можна було б сказати: «Так, Гомер вигадав ті байки, але так, що злочинців наділив божественністю, аби гидоту не вважати за гидоту, і щоб здавалося, що ті, хто поповнюють їхні зграї, наслідують не злочинців, а небесних богів».

26. І все ж таки, пекельна ріко! Кидаються коміть головою у твої хвилі людські діти з грішми для плати за те, щоб навчитися тут таких речей! І яка ж це велична урочистість, коли те все діється прилюдно, на форумі, на очах у Прав, що визначають учителям державну винагороду, крім гонорару від самих учнів! А ти б'єшся об скелі своїх берегів, ревеш і гомониш: «Тут осягають розумом значення слів, тут навчаються красномовства, найбільш потрібного при переконуванні й розвиванні своїх думок». Ми, отже, не знали б таких слів, як «золотий дощ, лоно, обман, небозвід» і тому подібних, що використовуються в тім розділі Теренція, якби поет не вивів на сцену юнака-гультая, що за приклад розпусти взяв собі Зевса, побачивши настінний малюнок, на якому був зображений Зевс саме в ту хвилину, коли він, за старим переказом, пускав золотий дощ у лоно Данаї, щоб таким чином звести її. Тож юнак під прикриттям божеської Науки спонукає себе до розкоші: «Що ж це за Бог! Той, що найвищим громом потрясає небозвід. А я, нужденний смертник, мав би не робити цього? Так, я це зробив, та ще й охоче!»

Це неправда, ні, це неправда, що завдяки такій неморальності легше затамлюються ці слова. Але правда, що ці слова додають сміливості для такої ненормальності. Я не засуджую самих слів, бо це вибрані й дорогоцінні посудини, але засуджую вино розпусти, що його подавали нам у них п'яні вчителі. А коли ми не хотіли його пити, нас сікли різками, і не можна було звернутися до якогось тверезого судді. А однак я, Боже мій, що перед Твоїм лицем уже спокійно можу роздумувати про минуле, я дуже радо вчився того всього; я, нещасливий, радів тому всьому, і саме тому називали мене юнаком, що подає великі надії.

Частина XVII

Зразки завдань тієї школи, де Августин відзначався своїми здібностями.

Августин засуджує навчання молоді літератури

27. Дозволь мені, Боже мій, сказати дещо і про свої духовні здібності, які я завдячую Тобі. А серед якого божевілля вони марнувалися! Давали мені, наприклад, завдання, що цілком порушувало мій душевний спокій чи то внаслідок похвали, чи сорому від догани, чи страху перед різками. Йшлося тут про те, щоб скласти скаргу Юнони, передати її гнів і страждання від того, що вона не може «відвернути від Італії царя Тевкрів»*. А я ж добре знав, що Юнона ніколи не виголошувала такої скарги. Але нас змушували блукати слідами поетичних казок і формулювати прозою те, що поети сказали віршем. А найбільші похвали збирав той, кому щастило, відповідно до ваги особи, яку він представляв, висловити гнів і страждання та прикрасити свої думки відповідно підібраними зворотами. І навіть це мені здалося, о правдиве Життя, о Боже мій? Нащо так плескали за мої виступи перед багатьма шкільними ровесниками? Чи ж це все не було тільки димом і вітром? Чи ж не було чогось іншого, в чому б я вправляв свій хист і мову? Твої похвали, проголошені в Письмі Твоєму, могли стати підпорою серця слабенького однолітка. І тоді не понесли б його вітри пустоти на ганебну здобич птахам*. Бо не одним лиш способом складають жертву ангелам-злочинцям.

Вергілій. Енеїда, I, 38.

Тобто злим духам.



Книга шоста

Частина XI

Вагання Августина при виборі способу життя

18. Щодо мене, то я відчував якесь тривожне сум'яття, коли згадував і обмірковував такий довгий проміжок часу від дев'ятнадцятого року мого життя, тобто від тієї хвилини, коли я почав палати любов'ю до Мудрості і твердо вирішив, що коли її знайду, то зразу ж облишу всі марні надії та божевільні брехні пустих пристрастей.

Аж ось я вже дійшов до тридцятого року життя і грузну в тому самому болоті, жадібний теперішніх радощів, що завжди тікали від мене й розсипалися, коли я йшов і повторював: «Завтра знайду; очевидне явиться мені, і я більше не випущу його. Ось прийде Фавст і пояснить мені все». Ой великі мужі, академіки! Хіба ж ми не можемо докласти наших рук до чогось цілком певного, щоб воно покермувало нашим життям? Але ні! Шукаймо ще старанніше, не втрачаймо надії. Ось уже речі, які в церковних книгах здавалися мені нісенітницею, перестали бути для мене такими. Їх можна вже розуміти інакше і достойно пояснювати. Я хочу так довго утверджуватись на тому щаблі, на який поставили мене батьки, коли я ще був хлопчиною, доки не явиться мені ясна правда, без жодної хмаринки. Але де ж шукати її? Амвросій не має часу на розмови; я не маю часу читати. А зрештою, де ж шукати самих книг? Де й коли подбати про них? У кого їх узяти? Визначмо хвилини й розкладімо години для спасіння нашої душі. Згасла велика надія: католицька віра не вчить так, як мені здавалося, і я марно обвинувачував її.

Вчені католицької Церкви.
Пор.: Мт. VII, 7.

Готувати лекцію.

«Учені* вважають, що гріх уявляти собі Бога у людській подобі. А я вагаюся постукати*, щоб мені відкрилася інша правда. Передобідні години належать моїм учням. А що ж я роблю в інші? Чому не використовую їх на ці пошуки? Але коли ж я маю відвідувати високопоставлених друзів, допомога яких мені необхідна? Коли ж маю готувати товар*, що його купують у мене студенти? Коли ж я сам маю підкріпляти свої сили й давати необхідний перепочинок від напруження своєму розуму?

19. Та ні! Невже всі вони мали б пропасти? Облишмо цю пусту суєту. Присвятімо себе єдиному пошукові правди. Життя нужденне; день смерті невідомий; коли

ж вона несподівано підкрадеться до мене, у якому стані я відійду звідси? Де ж я навчуся того, чого не потрапив навчитися тут? Чи ж не чекає мене страшна кара за це нехлюйство? А коли тебе утне смерть, і покладе край усім турботам, і позбавить усякого чуття? Отже, те все також треба дослідити». Але я далекий від таких гіпотез! Хіба нема на те підстави, нема в тому сенсу, що величний блиск християнської віри розсипав свої промені по цілому світу? Бо божество ніколи не завершило б для нас таких величних справ, коли б зі смертю тіла згасало життя душі. Чому ж я ще гаюся з тим, щоб облишити світські надії й усією душею присвятитися пошукам Бога і блаженного життя?

«Але стривай! І скороминуші блага чарівні, і солодощі їх також непересічні. Не треба легковажити їх блиску, що манить мене до себе, бо потім соромно буде повертатися. Ось, уже й небагато бракує мені, щоб дійти до якогось почесного становища. І чого ж більшого маю ще бажати в цьому порядку ідей?

Я маю багато впливових друзів. Коли я не прагну домагатися чогось кращого, то можу щонайменше стати президентом трибуналу. Візьму собі жінку, яка має деякий посаг, щоб не збільшувати своїх видатків. І так обмежу свої бажання. Чимало ж визначних і дуже гідних наслідування мужів навіть у шлюбі віддавалося студіям мудрості...»

20. Поки я так говорив собі, а моє серце під подувом таких супротивних вітрів схилялося то в один, то в другий бік, минав час, а я зволікав звернутися до Господа. З дня на день відкладав життя в Тобі, але не відкладав щоденної смерті в самому собі. Люблячи блаженне життя, я боявся його там, де воно справді було; я шукав його і водночас відвертався від нього, бо мені здавалося, що я буду дуже нещасливий, коли не зазнаю жіночих обіймів. А про цілющий лік, що його дає нам Твоє милосердя на вилікування цієї слабості, я не думав, бо ще не пробував його ніколи. Я думав, що стриманість залежить від нашої власної сили, але я зовсім не відчував у собі цієї сили. Я був до такої міри нерозумний, що не знав, що «ніхто, — як каже Святе Письмо, — не може бути стриманим, коли Ти не дав йому бути таким»*. І напевно Ти дав би мені, коли б я зітханням серця свого стукав до вух Твоїх і коли б із живою вірою поклався на Тебе з усіма своїми турботами.

Мудр. VIII, 21.

Переклав із латини Юрій Мушак